

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ
В УКРАЇНІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
ЯК СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИН**

Проаналізовано існуючі наукові розробки, законодавство та низка історичних документів у контексті досліджуваної тематики. Установлено, що формування органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських правовідносин пройшло етапи від вічових зборів Київської Русі до становлення муніципальної влади в незалежній Україні. Сформовано перелік історико-правових передумов формування органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських правовідносин.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, історико-правові передумови, господарська компетенція.

Формування органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських правовідносин має свої історичні корені. Господарська компетенція органів місцевого самоврядування впродовж тривалого історичного розвитку вдосконалювалась, набувала змісту та відповідного правового обґрунтування.

Виходячи з вищевказаного, дослідження господарської компетенції органів місцевого самоврядування має базуватись не лише на відповідному сучасному правовому баченні, але і враховувати тривалий історичний розвиток. Застосування історико-правового методу дослідження дає змогу більш повно з'ясувати сутність господарської компетенції органів місцевого самоврядування, дослідити їх правову природу. Крім того, вказане питання не отримало належного рівня висвітлення в сучасних наукових дослідженнях, що обумовлює необхідність підготовки даної роботи.

У цілому, процес формування органів місцевого самоврядування розглядався в дослідженнях О. Батанова [1], Р. Делімарського [2], Р. Джабраїлова [3], Т. Котенко [4] та інших відомих вчених. Так, О. Батанов розглядає основні етапи інституціоналізації муніципальної влади і проблеми становлення маґдебурзького права в Україні зупиняється Р. Делімарський. У свою чергу, Р. Джабраїлов розглядає історію становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні й законодавства в цій сфері. Т. Котенко приділяє увагу питанням становлення та розвитку місцевого самоврядування м. Києва. Проте недостатньо вивченим і таким, що потребує подальшого наукового аналізу, є питання визначення історико-правових передумов форму-

вання органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських правовідносин.

Метою дослідження є визначення історико-правових передумов формування органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських правовідносин.

Для досягнення поставленої мети були вирішені такі завдання:

проаналізовано існуючі наукові розробки в контексті досліджуваної тематики;

визначено історико-правові передумови формування органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських повноважень.

Органи місцевого самоврядування не відразу виникають як суб'єкти господарських правовідносин. Їх формування як суб'єктів господарських правовідносин здійснювалось впродовж значного історичного проміжку часу.

Не можна не погодитись з висловом О. В. Батанова про те, що принцип історизму вимагає оцінювати розвиток публічної (державної та муніципальної) влади на кожному етапі за законами тієї епохи, а не за критеріями більш пізніми, ретроспективний аналіз змісту, функціонування муніципальної влади дозволяє не лише простежити певну наступність протягом століть історії вітчизняного місцевого самоврядування, а й виявити чинники становлення класичного муніципалізму в сучасній Україні [1, с. 37].

За твердженням Б. Чичеріна, вже в Київській Русі сільські й міські общини, що утворюються за виробничо-територіальними ознаками і носять характер приватних корпорацій, мали своє майно, господарство, бюджет, вулиці, дороги, будівлі, водні шляхи. Вони володіли також землею. По суті громадам належало майно, призначене для задоволен-

ня суспільних потреб. Майно було основою владних повноважень, за допомогою яких общини здійснювали свої функції. Таким чином, вже в той далекий час місцеве самоврядування, представлене у формі виробничої і територіальної общини, мало у своєму розпорядженні всі необхідні ознаки господарської самостійності [5, с. 4–5].

Найбільший інтерес має період становлення Магдебурзького права на землях Київської Русі.

З середини XIV століття українські землі починають поступово входити до Польської і Литовської держав. Із входженням українських земель до Великого Князівства Литовського починається процес проникнення Магдебурзького права на Русь.

Суть Магдебурзького права полягала у вивільненні міського населення від юрисдикції князівської адміністрації та наданні місту самоврядування. Значна частина норм Магдебурзького права регулювала торгівлю та ремесла, діяльність цехів і гільдій купців, відношення власності та обкладення податками. Ряд норм було присвячено організації місцевого самоврядування й судової влади. Магдебурзьке право, будучи пристосованим до потреб міст, що розвивалися, носило в цілому антифеодальний характер. Першим містом, яке отримало самоврядування за цим правом, стає у 1374 р. Кам'янець на Поділлі, у 1390 р. — Береста та цілий ряд інших міст. У кінці XV століття Магдебурзьке право отримав Київ.

Протягом XIV–XVI століть у вітчизняних містах сформувалися основні засади самоврядування міст в Україні за магдебурзьким правом. Місто звільнялося від суду і влади воєвод, панів і старост, суддів і підсудків, намісників та інших державних урядників [2, с. 21]. Як головна влада міста рада відала всіма питаннями, що стосувалися міста. Разом з магдебурзьким правом міста отримували і майнові повноваження. Вони володіли нерухомим майном, земельною власністю, запроваджували податки, тоді як раніше цим правом користувалася лише шляхта.

До повноважень міського самоврядування відносили всі справи, які стосувалися добробуту міста, — «старання про всяке добре становище графське», мовилося у тогочасному документі. Найперше міські урядники мали доглядати за громадським порядком. Важливою функцією управління було регулювання міської торгівлі й, особливо, контроль за встановленими цінами. На порушників правил торгівлі накладався великий штраф (інколи до 14 рублів). Чимале місце серед повноважень магістрату належало догляду за станом міських будівель, веж, мостів, воріт і доріг. Окрім того, він мав слідкувати за вивозом з міста сміття, для чого «визначалися особливі місця подалі від жилих дворів». Одним із головних повноважень міського уряду була організація протипожежної безпеки, адже більшість будинків

міста були дерев'яні. Вона також заготовлювала драбини, щити, воду в бочках, потрібні інструменти. Найбільшими повноваженнями з-поміж урядників наділявся війт, який був організатором і керівником роботи магістратів і ратуш [6, с. 100].

Магдебурзьке право було запроваджено в українських містах ще до входження українських земель до складу Російської держави. Останнім в Україні втратив магдебурзьке право Київ (1834 р.), де воно проіснувало понад 300 років.

За твердженням Н. О. Білоус, «найраніше згадка про місцеві доходи міститься в ревізії Київського замку 1552 року» [7, с. 10]. Протягом зазначеного періоду основний прибуток міської скарбниці становили доходи від шинкування, що забезпечувалося монополічним правом магістрату на цей вид діяльності.

У XVI ст. — на початку XVII ст. міська скарбниця поповнювалася також і за рахунок податків, які були обов'язковими для всіх киян магдебурзької юрисдикції, і сплачувалися від будь-якої нерухомості у місті (будинків, городів, комор), човнів, вилову риби, від торгівців різним крамом («перекупнів») та іншого. Окрім податків, міські доходи становили різні оплати: від транспортування спиртних напоїв, судової діяльності, користування різною нерухомістю у місті: міською лазнею, гостинним будинком, крамницями, лавками на ринку, земельними ділянками тощо. Міські доходи поповнювалися також за рахунок відсотків від різних торговельно-господарських оплат: від мір збожових, медових, воскобійні, міської ваги, міських перевозів. Привілей на право тримати міську вагу міщани одержали від короля Сигізмунда III 20 червня 1593 р. [8, с. 8–11].

Основними міськими витратами на той час у Києві були видатки на утримання війська під час його постою в місті, на забезпечення в ньому порядку й утримання в належному стані комунікацій. Частину міських прибутків віддавали на закупівлю пороху, олова, інструментів для будівництва й ремонту замкових споруд, доріг, мостів, лазень, шкіл, адміністративних будинків, на розвиток торгівлі. Одним із прикладів господарської діяльності міської ради того часу можна назвати угоду від 14 вересня 1639 р. між ченцями Домініканського монастиря та війтом Й. Ходикою, скріпленою магістратською печаткою, на будівництво водопроводу від «міської студні» до монастиря Св. Миколая. При цьому домініканці були зобов'язані побудувати для потреб усього міста колодязь і пильнувати, аби вода, що мала проходити по цих трубах, не зашкодила ані вулицям, ані міському ринкові [9, с. 189–190].

Наступним етапом розвитку місцевого самоврядування є Козацька доба. Особливістю цього етапу є те, що він притаманний лише Україні. У Запорізькій Січі, яка виникла в середині XVI сто-

ліття, вищим органом влади була військова рада, яка, природно, вирішувала, як правило, лише найважливіші питання. Військова рада обирала старшину. Вища влада — військова, адміністративна, судова й духовна — належала кошовому отаману. Нижчу ланку посадових осіб очолював курінний отаман. Вищою судовою інстанцією в Запорізькій Січі був кошовий отаман, а іноді й весь кіш.

З утворенням козацьких полків і сотень, які були одночасно військовими й адміністративно-територіальними одиницями, система органів публічної влади складалася з трьох урядів: генерального, полкового і сотенного. До складу генерального уряду входив гетьман і генеральна старшина. Полковий уряд складався з полковника і полкової ради, яка обирала полкову і сотенну старшину. У сотнях владу здійснював сотник і його помічники. У містах владу здійснювали міські старшини, а в селах — сільські отамани. У деяких містах влада належала магістратам.

Серед державних доходів найбільшу роль відігравали податки (подимне, військовий оклад, господарська десятина та медове), які сплачували переважно міщани та селяни. Окрім податків, значні надходження давали коштові регалії і домени, тобто доходи від промислової експлуатації рибальських і мисливських угідь, земель зимівників і хуторів. До військового скарбу Запорізької Січі надходило мито за перевезення товарів запорізькими землями; торгове — податок із крамарів на січовому ринку; куфвий збір із кожної привізної бочки (куфи) спиртних напоїв; податки з шинків; мостове — плата за перевезення на річках; орендна плата за крамниці та човни, що належали куреням [10, с. 12].

Після підписання в 1654 р. Договору між Україною та Московською державою розпочинається процес поступової ліквідації українських форм місцевого самоврядування, але політична і правова думка в Україні демонструє стійку прихильність до них. В цілому розвиток місцевого самоврядування в Україні визначався розвитком місцевого самоврядування в Росії.

У першій половині XVIII століття Росія, як відомо, перетворюється на імперію, що супроводжується значними змінами в системі органів державної влади і місцевого самоврядування. Українська державність поступово ліквідується. На деяких українських територіях запроваджується губернський поділ і російська система органів місцевого самоврядування.

Після видання Катериною II 21 квітня 1785 р. «Грамоти про права і вигоди міст Російської імперії» були створені нові громадсько-політичні органи місцевого самоврядування — місцеві думи, і процес уніфікації форм місцевого самоврядування у всіх землях, також і в Україні, було завершено.

До останньої чверті XVIII ст. міста майже не мали власності. Посадська земля, що була розділена на дворові ділянки, знаходилася в індивідуальному володінні посада і вважалася державною тяглою землею. Розпорядча влада громади розповсюджувалася лише на вигоні землі та на порожні ділянки, які іноді здавалися різночинцям на оброк, які поступали на посадські потреби [11, с. 526–531].

З кінця XVIII ст. основними статтями доходу, що належали до неподаткових доходів міста, були рентні платежі за користування міською землею та плата за оренду майна, яке належало міській громаді. Ці статті називалися оброчними, оскільки приватні особи могли отримати міську власність (земельні ділянки, будівлі, млини, підміські пасовища тощо) за результатами тендеру й укладення орендного договору терміном від 4–5 до 12 років [12, с. 230]. Зрозуміло, що доходи повітових міст від оброчних статей повністю залежали від обсягу й вартості міської власності. Так, наприклад, у Новограді-Волинському, де в короткострокову оренду здавалися медова броварня, вапняковий і цегельний заводи. У 1834 р. доход від оброчних статей склав 2300 руб. Натомість до бюджету Володимира-Волинського в цей же рік надійшов лише 1 руб. за цією статтею доходів, що пояснюється майже повною відсутністю міської власності [13, с. 115, 141].

Цікавою є одна зі статей «Міського положення» 1785 р., згідно до якої магістрат чи дума могли брати кредит під заставу нерухомого майна міської громади [14, с. 152]. До 1917 р. Київ був одним із найбільших позичальників у царській Росії і фактично не поступався Москві та Санкт-Петербургу [15, с. 4].

У лютому 1855 р. в момент кризи старої системи і пробудження суспільної думки, яка вимагала реформ, посів на престол Олександр II. У 1861 р. була прийнята селянська реформа — впало кріпосницьке право. З ліквідацією вотчинної влади дворянства не міг залишитися попереднім і устрій місцевого управління. До цивільного життя залучається селянство, яке складало переважну масу населення.

За Положенням про губернські та повітові земські установи 1864 р. в Україні створювалися органи земського самоврядування. Земська реформа була проведена тільки в шести з дев'яти українських губерній (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській та Таврійській). У Правобережній Україні органи земського самоврядування були створені лише в 1911 р.

Стаття 7 Положення 1864 р. надавала губернаторам право зупиняти виконання будь-якої земської постанови, яка, на їхню думку, суперечила «законам і загальнодержавній користі». Функції земських установ обмежувалися місцевими господарськими та деякими культурними питаннями: вони

доглядали за станом шляхів сполучення (ремонт доріг і мостів місцевого значення), займалися організацією медичного обслуговування населення, будівництвом і матеріальним забезпеченням шкіл, налагодженням поштового зв'язку тощо.

Треба звернути увагу на те, що компетенція земств була обмежена, земствам були доручені лише господарські справи, але не було проведено чіткої границі між господарськими питаннями і питаннями, віднесеними до державного управління.

16 червня 1870 р. Олександром II було затверджено нове Міське положення. Це положення було значним кроком у напрямі розширення самостійності органів місцевого самоврядування. Губернатори не мали права необмеженого втручання у муніципальні справи, здійснюючи лише нагляд за законністю постанов та рішень міських дум і управ. Різноманітність покладених на громадське управління функцій вимагало від них значних фінансових витрат, це було дуже актуальним для великих міст.

Міська скарбниця на той час поповнювалася за рахунок місцевих податків і зборів, розміри яких були обмежені законодавством: оціночний збір з нерухомого майна, що належало приватним особам, компаніям, товариствам; збір за видачу свідоцтв на зайняття торгівлею і промислами та інші збори.

Міське самоврядування великих міст виявляло ініціативу і створювало міські банки та ломбарди, що вели власну кредитно-фінансову діяльність і відраховували частку прибутку місту. У кінці 1913 р. налічувалося 2181 кредитне та 911 ощадно-позикове товариство [16, с. 26–27]. Пояснювалось це тим, що кожне кредитне товариство на початку своєї діяльності одержувало від управління у справах дрібного кредиту або від земств і Державного банку кредити для формування основного капіталу на термін у 10 років на умовах повернення їх частинами, починаючи з п'ятого року [17, с. 39].

У той час земства активно включалися у процес розвитку кредитних відносин. Цьому сприяли прийняття закону про земські каси дрібного кредиту (1904 р.) і зразкового статуту земських кас (1906 р.). Земські каси мали право приймати грошові внески та надавати кредити, вести посередницькі операції, відкривати заклади дрібного кредиту тощо. Так, наприклад, станом на 01.01.1910 р. в Росії налічувалося 64 каси, в 1911 р. — 100, в 1915 р. — 225 [18, с. 138].

Крім того, земства організовували земські сільськогосподарські склади (виникнення яких було обумовлене надзвичайно високими цінами на сільськогосподарські знаряддя праці та машини). Так, в Харківській губернії було 47 земських складів і відділень, якими в 1900 р. було продано товарів на 47 тис. рублів, а в 1901 р. — на 150 тис. рублів [19, с. 40]. Із розвитком діяльності земських складів ви-

никла необхідність в їх об'єднанні. Так виникли посередницькі бюро для спільної закупівлі товарів з метою добитися більших знижок від фабрикантів.

Полтавщина посідала перше місце за кількістю сільськогосподарських спілок і товариств: у 1903 р. — 2 товариства, у 1908 р. — 75, а в 1909 р. — 99 [16, с. 27].

Важливим джерелом доходу була й експлуатація міської власності: земельного фонду і споруд. Великі міста все більше приділяли уваги створенню муніципальних підприємств, що задовольняли потреби міського господарства і давали прибуток: різниці, електростанції, водопроводи тощо.

Таким чином, на той час самофінансування було важливим фактором, що благотворно впливало на життєдіяльність земств. Крім того, можна казати, що земська реформа була назрілою історичною необхідністю і визначалася потребами капіталістичного розвитку країни. Земська влада була ближче до місцевих потреб і тому могла в нових умовах задовольнити потреби зростаючого буржуазного господарства. Передача місцевого господарства до рук місцевої громади було природним виходом.

Тимчасовий уряд Росії, який прийшов до влади внаслідок лютневої революції 1917р., замінив губернаторів комісарами, які стали головами губернських і повітових земських управ. Положеннями Тимчасового уряду 1917 р. була значно розширена компетенція земств, а саме: вони мали право влаштувати суспільні заклади дрібного кредиту (кредитні і ощадно-позикові товариства, каси дрібного кредиту, ощадно-кредитні, сільські банки тощо) і кооперативи, сприяти виникненню споживчих спілок і влаштуванню продовольчих крамниць, пекарень та інших подібних закладів [20, с. 151].

Центральна рада України з моменту свого створення приділяла значну увагу місцевому самоврядуванню, про що свідчать її основоположні акти та універсали, Конституція УНР тощо. Так, у III Універсалі (листопад 1917 р.) Центральна рада звертала увагу генерального секретаріату внутрішніх справ на необхідність вжити всіх заходів щодо закріплення і розширення прав місцевого самоврядування, а в IV Універсалі (листопад 1918 р.) вказувалося на необхідність переобрання органів місцевого самоврядування і їх злиття з радами робітничих, селянських і солдатських депутатів. Збереження місцевого самоврядування передбачала і Конституція УНР. Зокрема, в ній передбачалося вирішення питань місцевого значення покласти на ради й управи громад волостей і земель, яким передавалася вся влада на місцях. Але більшість положень актів УНР та її Центральної ради не були реалізовані.

«Закон про тимчасовий державний устрій України. Про гетьманську владу» гетьмана П. Скоропадського, хоча і передбачав право українських ко-

заків і громадян об'єднуватися у громади і союзи з метою, що не суперечить законам, не забезпечив реформування системи місцевого самоврядування і певною мірою обмежив його.

Директорією УНР, і зокрема доопрацьованою нею Конституцією УНР, передбачалося створення органів місцевого самоврядування на рівні громад, волостей, селищ, міст, повітів та інших одиниць. Ці органи наділялися широкими повноваженнями в числі податкової сфери.

Радянська влада не визнавала місцеве самоврядування. У радянські роки призупинився процес формування органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських правовідносин, бо в цей період регулювання економічної і правової сфери життя відбувалося на командно-адміністративних засадах. Завданням правників того часу було обґрунтування підпорядкування господарських відносин державному впливу.

За Конституцією УРСР 1919 р. органами влади на місцях (у селах і містах) були ради, а у волостях, повітах і губерніях — з'їзди рад і обрані ними виконавчі комітети. Конституція УРСР 1937 р. перетворила ради на представницькі органи на всіх рівнях, а Конституція 1978 р. закріпила принцип єдності системи рад як органів державної влади.

Початок реальному відродженню місцевого самоврядування в сучасних умовах поклали «Декларація про державний суверенітет України» і прийнятий на її основі й у відповідності до неї Закон УРСР від 7 грудня 1990 р. «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування». Цей Закон уперше в умовах Союзу РСР проголосив принципи місцевого самоврядування і відмову від принципу «демократичного централізму» у відносинах між радами різних рівнів.

Діюче місцеве самоврядування можливе лише в умовах суверенітету держави, оскільки саме вона виступає його гарантом. Так і в Україні самоврядування поступово складалося лише після здобуття Україною незалежності.

Таким чином, можна зробити наступні висновки:

1. Формування в нашій країні органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських правовідносин тривало значний час і пройшло етапи від вікових зборів Київської Русі до становлення муніципальної влади в незалежній Україні. Цей процес призупинився в радянські роки, коли регулювання економічної і правової сфери життя відбувалося на командно-адміністративних засадах.

2. Передумовами, які стимулювали формування органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських правовідносин, були:

формування приватної і комунальної власності, становлення ринкових структур і економічних відносин;

дефіцит державного бюджету в середині XIX ст. та загроза фінансової кризи стимулювала «верхи» до пошуків і перетворень. Була проведена ліквідація кріпосного права, що призвело до знищення вотчиної влади дворянства і зміни устрою місцевого управління;

створення відповідної правової бази: магдебурзьке право, «Грамота про права і вигоди міст Російської імперії»; Положенням про губернські та повітові земські установи 1864 р.; Міське положення 1870 р. та інші нормативно-правові акти до теперішнього часу. Ці акти поступово закріплювали права і гарантії місцевого самоврядування, відповідальність представницьких органів, регламентували процедури й механізм економічних відносин з урахуванням інтересів місцевих громад;

отримання на підставі «Жалуваної грамоти» органами місцевого самоврядування права мати постійні доходи та бути власником майна. Це стало фундаментом, на якому протягом тривалого часу створювалося міське господарство;

позитивний досвід країн Західної Європи у сфері формування органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських правовідносин.

Але процеси формування органів місцевого самоврядування як суб'єктів господарських правовідносин в Україні до сих пір не завершено, що обумовлює необхідність проведення подальших робіт у цьому напрямку.

Список використаної літератури

1. Батанов О. В. Основні етапи інституціоналізації муніципальної влади і проблеми становлення сучасного муніципалізму в Україні / О. В. Батанов // Вісник Запорізького національного університету. — 2009. — № 1. — С. 36–45.
2. Делімарський Р. Магдебурзьке право у Києві / Р. Делімарський. — К., 1996. — 143 с.
3. Джабраїлов Р. А. Правове забезпечення ефективного використання об'єктів комунальної власності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Р. А. Джабраїлов. — Донецьк, 2005. — 20 с.
4. Котенко Т. Становлення та розвиток місцевого самоврядування м. Києва (X–XIX ст.) / Т. Котенко // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. — 2007. — № 74–76. — С. 103–107.
5. Чичерин Б. Курс государственной науки / Б. Чичерин. — М., 1896. — 556 с.
6. Котляр М. Ф. 3 історії самоврядування та демократії у Києві (від княжої до нашого часу) : посібник для учнів старших класів / М. Ф. Котляр, Ф. Л. Левітас, Л. С. Нестеренко та ін. ; Ін-т громадянського суспільства. — К., 2000. — 248 с.

7. Білоус Н. О. Функції та основні напрями діяльності київського магістрату в XVI — першій половині XVII ст. / Н. О. Білоус // Український історичний журнал. — 2005. — № 5 (464). — С. 4—17.
8. РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 8—11.
9. РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Спр. 209. — Арк. 189—190.
10. Владимиров К. М. Місцеві фінанси : навч. посібник / К. М. Владимиров, Н. І. Чуйко, О. В. Рогальський. — К. : Кондор, 2009. — 352 с.
11. Кизеветтер А. А. Посадская община в России XVIII столетия / А. А. Кизеветтер. — М., 1903. — 823 с.
12. Краткое обозрение российских финансов графа Е. Ф. Канкрин 1838 года. — СПб. : Типография Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1880. — 165 с.
13. ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 65. — Спр. 341.
14. Падалка В. М. Муніципальні запозичення за часів царської Росії / В. М. Падалка // Фінанси України. — 2005. — № 10. — С. 151—159.
15. Падалка В. Вісімдесят років по тому. Муніципальні запозичення: із XIX століття в XXI / В. Падалка // Дзеркало тижня. — 2005. — 30 липня (№ 29). — С. 4.
16. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. — Харків : Черв. Шлях, 1925. — 52 с.
17. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. — Харків : Книгоспілка, 1925. — 91 с.
18. Меркулов А. В. Вопросы кооперативного движения в России / А. В. Меркулов. — Петроград : Кн. изд-во кооп. лит. «Мысль», 1918. — 225 с.
19. Сапелкин В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи / В. Сапелкин. — С.-Петербург, 1907. — 524 с.
20. Дідівська Л. В. Про характер співробітництва земств та кооперативів в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. / Л. В. Дідівська // Історія народного господарства та економічної думки України. — 2009. — Вип. 42. — С. 102—110.

Стаття надійшла до редакції 04.01.2012 р.